भट्टारकदेवशक्रविरचितप्रतापकाव्यस्य द्वाविंशतिसर्गस्य सम्पादनमध्ययनञ्च

डॉ. शशिकुमारशर्मा

समीक्षात्मकभागः

शास्त्राणामध्ययनमध्यापनं तदैव अतीव सुकरं भवति यदा तच्छास्त्रस्यानुकूला पद्धतिराश्रीयते। नैकविधानां गद्यपद्यव्याकरणादीनां नाना शास्त्राणां साहित्यव्याकरणदर्शनादीनां पाठनं कथं वा करणीयमिति विषये शिक्षाविधाः प्राचीनार्वाचीनशिक्षणपद्धतीर्विमर्श्य निर्दुष्टरूपेणानुकूलपद्धतयः निरूपिताः।

अत एव प्राचीनार्वाचीनशास्त्राणां पूरकशास्त्रं शिक्षाशास्त्रमिति विदुषामभिप्रायः। कः विषयः, कया पद्धत्या पाठनीयम्, कया पद्धत्या नाध्यापनीयम् इति प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वात् शिक्षाशास्त्रस्य शास्त्रत्वं सिद्धम्। वस्तुतः शिक्षाशास्त्रिणः विषयानुकूलां पद्धतिं पाठयन्ति। यथा साहित्यशास्त्रस्य टीकापद्धतिः, व्याकरणस्य आगमन-निगमनपद्धतिः, पद्यस्य अन्वयविधिरिति। अस्मिन्नेव क्रमे संस्कृतशिक्षणे मया एका नूतनपद्धतिराश्रिता। का सा नूतनपद्धतिः, सा आकाङ्क्षापद्धतिः। आङ्-उपसर्गपूर्वककाङ्क्षिधातोः अच्-टाप्प्रत्ययाभ्याम् आकाङ्क्षा इति शब्दो निष्पद्यते। अपेक्षा, जिज्ञासा, अनुसन्धानम् इत्याद्यर्थेषु शब्दोऽयं प्रयुज्यते। सांख्यकारिकाव्युत्पत्तिवादवाक्यपदीयसदृशदुरुहविषयाणामपि आकांक्षापद्धत्या अध्यापनं भवितुं शक्यते, तेन शिष्याः समीचीनरीत्या अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

शिक्षामनोविज्ञानानुसारं सर्वेष्वपि स्तरेषु प्रायः कण्ठस्थीकरणं निरस्तमभवत्। अत्र प्रश्नोत्तरपद्धत्या अध्यापनसमये आकाङ्क्षायाः आधारभूतं पदं कारिकायाः निष्कास्य तदाधारेण प्रश्नं पृच्छति। शिक्षार्थिनः तस्य प्रश्नस्य उत्तरं कारिकायां प्रयुक्तपदाधारेणैव ददाति। एवमासान्तं कारिकां पाठयति। वारं वारं कारिकायां विद्यमानानां पदानां प्रयोगेण तत्तत्पदानाम् उच्चारणाभ्यासो भवति। तथा च विना कण्ठस्थीकरणेन कारिकां स्मरति। सांख्यकारिकायाः कारिकाणां पाठनम् आकाङ्क्षापद्धत्या कथं वा करणीयम् , येन छात्राः अल्पश्रमेण अधिकविषयज्ञानं प्राप्नुयुः।

महाभाष्येऽपि आकांक्षापद्धत्या अध्यापनं वर्तते इति दृश्यते। प्रश्नोत्तरमाध्यमेन आकांक्षापद्धतिराश्रिता। यथा – अथ शब्दानुशासनम्। शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्। केषां शब्दानाम् लौकिकानां वैदिकानाञ्च।

शोधावसरे भारतदेशस्याप्रकाशितमनुद्धाटितमस्पृष्टं ज्ञानरूपमातृकाणां स्थितिं ज्ञात्वा तासां प्रकाशनार्थं मया प्रतिज्ञा कृता। अत एव मत्प्रतिज्ञापूरणांशत्वेन अप्रकाशितपाण्डुलिपिमाश्रित्य शोधकार्यमिदं प्रचलति। अस्मिन्नेव क्रमे अप्रकाशितमातृकायामपि आकाङ्क्षापद्धतिः आसीत् वा न वा इति, किं प्राचीनकालेऽपि आकाङ्क्षापद्धत्या पठनपाठनं भवति वा इति च मनसि प्रश्नः जातः। अप्रकाशितमातृकासु अन्वेषणं कृतम्। इमं विधिमाश्रित्य भट्टारकदेवशक्रमहोदयेन प्रतापकाव्यं रचितम्।

मातृकायाः सामान्यपरिचयः –

अस्य ग्रन्थस्य एका मातृका जयपत्तनस्थजैनदिगम्बरप्राकृतापभ्रंशसाहित्याकादमिग्रन्थालये विद्यते। अस्याः मातृकायाः प्रतिकृतिः ग्रन्थस्यास्य सम्पादनाय स्वीकृता।

ग्रन्थस्य सामान्यपरिचयः -

अस्मिन् ग्रन्थे द्वात्रिंशद्सर्गाः सन्ति। अत्र ग्रन्थकारेण शिखरिणीवृत्तबद्धश्लोकस्य आकाङ्क्षापद्धत्या व्याख्यानं विहितम्। अस्मिन् श्लोके भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य प्रतापविषयः वर्णितः। अत्र प्रथमं तु मङ्गलाचरणं तत्पश्चात् प्रतापकाव्यस्य विषये लिखितम्। अस्य ग्रन्थस्य सम्पादितेकैकस्य सर्गस्य पत्रिकायां प्रकाशनं भवेत् इति मनसि निधाय सुधियां स्वान्तमावर्जयेत्तर्हि मन्ये सफलोऽयं मे प्रयास इति। प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमसर्गाणां प्रकाशनं जातम्। इदानीं मया षष्ठमसप्तमाष्टमनवमदशमसर्गाणां वर्णनं सम्पादनञ्चात्र क्रियते। यद्यपि प्रथमसर्गादारभ्य पञ्चमसर्गपर्यन्तं अन्यपत्रिकायां प्रकाशनं जातं तथापि अत्र परिशिष्टे प्रकाशितप्रथमसर्गादारभ्य पञ्चमसर्गपर्यन्तसम्पादितभागस्यापि प्रकाशनं क्रियते। येन ग्रन्थस्य सम्पूर्णस्वरूपमेकत्रैव स्यादिति। अन्यसर्गाणामपि प्रकाशनमस्यामैव पत्रिकायां भविष्यति।

अत्र लेखकेन प्रथमसर्गे रामवाचकपक्षः स्थापितः। द्वितीयसर्गे कृष्णवाचकपक्षः स्थापितः। तृतीयसर्गे शिववाचकपक्षः स्थापितः। चतुर्थसर्गे ब्रह्मावाचकपक्षः स्थापितः। पञ्चमसर्गे सूर्यदेववाचकपक्षः स्थापितः। षष्ठमसर्गे शंवाचकपक्षः स्थापितः। सप्तमसर्गे शिवधर्मपक्षः स्थापितः। अष्टमसर्गे गणेशवाचकपक्षः स्थापितः। नवमसर्गे हनुमान्वाचकपक्षः स्थापितः। दशमसर्गे कर्त्तावाचकपक्षः स्थापितः। यथा कर्त्ता नैयायिकाणां यथा वेदातिकानां ब्रह्मा तथैव मीमांसकानां कर्मसकलविधिकरो भवतीति भावः। एवमेकादशसर्गे मीमांसकपक्षः स्थापितः। द्वादशसर्गे बौद्धमतपक्षः स्थापितः। त्रयोदशसर्गे ऋषभदेवपक्षः स्थापितः। चतुर्दशसर्गे जगच्छिरोमणिपक्षः स्थापितः। पञ्चदशसर्गे श्यामप्रभपक्षः स्थापितः। षोडशसर्गे आशीर्वादपक्षः स्थापितः। सप्तदशसर्गदारभ्य द्वात्रिंशद्सर्गपर्यन्तं द्व्यक्षरं स्वीकृत्य चित्रालङ्कारमाध्यमेन व्याख्यानं कृतं लेखकेन। सप्तदशसर्गे लक्ष्मीपक्षः स्थापितः। अष्टादशसर्गे जयसिंहभूपपक्षः स्थापितः। विंशतितमे सर्गे श्रृङ्गाररसप्राधान्यपक्षः स्थापितः। एकविंशतितमे सर्गे वाक्यमहिमाधिकारपक्षः स्थापितः। द्वाविंशतितमे सर्गे अस्य काव्यस्य पण्डितपक्षः स्थापितः।

अनया रीत्या द्वात्रिंशत् सर्गे स्वकल्पनया आकांक्षापद्धत्या भिन्नभिन्नवाचकपक्षाः स्थापिताः।

सम्पादनभागः

श्रीगणाधिपतये नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः।

स जयति परमात्मा यस्य लोको हि मग्नो

मननवरसमुद्रे कृष्णिकावद्विभाति।

त्रिभिदरमुदरेयं खेंशुमव्वाहिके वा

मणिरिव शुभरत्नं रोहणाद्रौ यथा वा।।1।।

गुरुपदकमलं प्रणौमि भक्त्या

हृदि मयि सततं करोमि शक्त्या।

ऋजुमनवचनैः स्तवीमि सूक्त्या

नततनुशिरसा यवीमि युक्त्या।। 2।।

यस्याः प्रसत्तेर्गुणरत्नखानेर्जडार्थदात्र्यासु पदार्थपात्र्याः।

विशालबोधाः प्रभवन्त्यबोधाः प्रणौमि तां तत्प्रभुवक्त्रजाङ्गाम्।।3।।

प्रतापकाव्यं रचयामि कामधेन्वाख्यकं षोडशवृत्ततो वै।

एकेन काव्येन तथैव युग्मपक्षेन भिन्नैः रसपङ्क्तिवृत्तैः।।4।।

भूपेन्द्रवृत्तं जगति प्रसिद्धभाषासु चेच्छिलष्टतरं भवेद्वै।

तत्संस्कृते किं बहुभिस्सदर्थैः क्लृप्तं मनोहारि सतां भवेन्न।।5।।

एकार्थतो यत्र भवेद्द्वितीयोऽप्यर्थोऽत्र चित्रप्रदमेव लोके।

काव्ये पुनर्यत्र युगत्रिपक्षार्थाः किं न युक्तं गुणिनां मुदे तत्।।6।।

अर्थप्रकाशोऽत्र न चास्ति विज्ञाष्टीकां विना वाध्ययनादृतेऽपि।

एकाक्षरीकोषसुशब्दयुक्त्या विमर्शनीयः स्पृहया विनाहो।।7।।

मादर्यवन्तोऽत्र भवेयुरस्य विज्ञा वयं किं पठनेन वित्त।

राजेन्द्रचेतो हरकं तदेतत्सदर्थसारं न परं कदर्थम्।।8।।

कवीन्द्रमाना नृपतेः सभायां काव्यं पठन्तु[1] परमादरेण।

परं सुखं नास्ति परत्र विज्ञाः प्रतापकाव्यस्य विमर्शनात्तत्।।9।।

क्व सूर्यवंशप्रभवो नृपोऽसौ क्व चात्र बुद्धिर्मम दुर्बलार्था।

तथापि राजेन्द्रगुणा बलान्मां वाचाल्यते चूतपिकेव चैत्रे।।10।।

सन्त्येव सन्तो भुवि ये गुणेषु पराः परेषां ग्रहणेषु गृध्राः

प्रयोजनं तेऽपि विना धरित्र्यां जीयासुरत्रापरकृत्य विज्ञाः।।11।।

जीयासुरन्येऽपि हि दुर्जनाख्याः निष्कारणं ये परदोषगृध्राः।

येषां भिया न स्खलते[2] सतां धीरहो महानेष मतो गुणो मे।।12।।

नाना कवित्वेषु चणास्तथापि

प्रतापकाव्यं वदनेषु यूयम्।

ताम्बूलवत्कृत्य नृपस्य गोष्ठ्यां

विशंतु विज्ञाः कुपमुन्मनाश्चेत्।।13।।

यथापरे मिष्टतराः सिताऽग्रे विभान्ति लोके हि कथापरा वा।

रामायणीभागवतीकथाऽग्रे काव्यानि विश्वानि तथैतकाग्रे।।14।।

इदं प्रबन्धं विरचय्य पूर्वं सूत्रं प्रवक्ष्ये प्रथमं हि तस्य।

द्वात्रिंशदर्थप्रसरप्रदस्य काव्यस्य स्वोपज्ञविनिर्मितस्य।।15।।

इति पीठिका।

।। द्वाविंशतितमः सर्गः।।

काव्यम् –

ज्ञयगुणज्ञयगुणज्ञयगुणज्ञयगुण।

ज्ञयगुणज्ञयगुणज्ञयगुणज्ञयगुण।।

ज्ञयगुणज्ञयगुणज्ञयगुणज्ञयगुण।

ज्ञयगुणज्ञयगुणज्ञयगुणज्ञयगुण।।22।।

---

[1] पठन्तू इति मातृकायां पाठः।

[2] सवलते इति मातृकायां पाठः।

अस्यार्थः – हे ज्ञयगुणज्ञ ज्ञा इति पण्डिताश्च ते या इति याचकाश्च ते ज्ञयाः ज्ञयानां गुणं जानाति योऽसौ ज्ञयगुणज्ञः तत्संबुद्धौ हे ज्ञयगुणज्ञपण्डितानां याचकानां च गुणपरीक्षाज्ञापक इत्यर्थः। धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञ इत्यमरः। यो याचके यातरि च इत्यनेकार्थसंग्रहे।

1. **पुनः हे यगुणज्ञय।** य इति सूर्यस्तद्वद्गुण इति प्रकाशकारकस्वभावत्वात् अज्ञानरूपतिमिरहननाच्च ज्ञानरूपो मूर्त्तीभूतो गुणो येषु ते यगुणाः कविजनास्तेषां ज्ञेन ज्ञानेन याथातथ्यरूपेण य इति त्यागो दानं यस्य सो यगुणज्ञयस्तत्संबुद्धौ हे यगुणज्ञय हे कविजन यथाज्ञानगुणदातृमुख इत्यर्थः। यो भानौ यातरि त्यागे इति।
2. पुनर्हे गुणज्ञयगुण। गुणां मौर्वीं जानन्ति ते गुणज्ञाः धानुष्कास्तेषु यगुणो रक्षागुणो यस्य सः गुणज्ञयगुणस्तत्संबुद्धौ हे गुणज्ञयगुण। अर्थात् हे धानुष्कप्रतिपालकमौर्वी ज्यासिंजिनीगुण इत्यमरः। यस्त्यागे निलये वायौ य मेधातरि पातरि इति विश्वः।
3. पुनः हे ज्ञयगुणज्ञयगुण। ज्ञ इति आत्मा तस्य याः इति प्रसिद्धा ये गुणाः चैतन्यज्ञानदर्शनादयस्तेषां ज्ञो ज्ञानं येषु ते ज्ञयगुणज्ञा ऋषीश्वरास्तेषु यस्य दानस्य गुणो यस्य सः ज्ञयगुणज्ञयगुणस्तत्संबुद्धौ हे ज्ञयगुणज्ञयगुण अर्थात्। आत्मज्ञानी ऋषिजनभक्तिकरणशील इत्यर्थः। ज्ञः प्राज्ञे त्रिषुना चन्द्रसूना वात्मनि वेधसि इति या स्त्री ख्यातौ प्रकथने इति।
4. पुनः हे ज्ञयगुणज्ञयगुण। ज्ञ इति विधाता तेन या इति प्रकथिताः ये गुणाः। पञ्चभूतास्तत्समः ज्ञः ज्ञातो य गुणो धारणपालनगुणो येन सः तत्संबुद्धौ हे ज्ञयगुणज्ञयगुण अर्थात् यथा पृथ्वीजलाग्निवाताकाशाजीवानां लोके उपकारकराः सन्ति विधात्रा तत्सामग्रीभिर्लोकरचनाविहिता तथैव त्वं विप्रदेवमन्दिरतापसी शिखीमुण्डीप्रमुखानां भूमिदानदाः ता। पथिकपशुप्रमुखानां जलार्थं पानीयशालादाता। तपस्विनाम् अग्निधूम्रादिदाता। ग्रीष्मादिकाले आतापदूषितजीवानां वातार्थं मार्गे वनवृक्षछायाकर्त्ता। निराश्रयाणाम् अवकाशवसतिकादिदाता। दीनदुःखीजनानां सर्वेषां धारणपालनकरणत्वादिति भावः। गुणास्तु पंचभूतादिः इति।
5. पुनः ज्ञयगुणज्ञयगुण। ज्ञः इति जानीतः य इति यमस्तस्य गुणो यैस्ते ज्ञयगुणाः। यमसदृक्षभयङ्कराः क्रूराभटास्तेषां ज्ञेन ज्ञानेन क्षात्रवंशपरीक्षणेन या इति लक्ष्मीदानस्तस्य गुणो यस्मिन् सः ज्ञयगुणज्ञयगुणस्तत्संबुद्धौ हे ज्ञयगुणज्ञयगुण। अर्थात् यादृशो भटस्तादृगेव ग्रामलक्ष्मीबिभवहस्तीघोटकवस्त्राभरणदानमानिति भावः।
6. पुनः हे ज्ञयगुणज्ञयगुण। ज्ञ इति बुधग्रहस्तस्य य इति प्रापणं तस्य यः शुभाशुभगुणस्तस्य ज्ञेन ज्ञानेन य इति दानादिकर्मतस्य गुणो यस्य सः ज्ञयगुणज्ञयगुण अर्थात् बुधग्रहो बलवान् द्वादशराश्युपरि यथा यथा समायाति तथा तथा विधाना दानदातात्वमसीति भावः। हे प्रतापसिंहभूपत्वं ज्ञः इति विद्वान्। असीति शेषः।
7. कीदृशो ज्ञः यगुणज्ञः। यानां पशूनां गुण इव गुणो येषां ते यगुणास्तेषां ज्ञो मारणं यस्य सः यगुणज्ञः। अत्रायं भावः। यथा पशवः कृत्याकृत्यविचारविकलाः। नक्तं दिनं मैथुनस्वेच्छया स्वकीयस्त्री तथा वत्सी परयो षाकराः खाद्याखाद्यविचाररहिताः परदूषणकरास्तथैव विपरीता आचारपराङ्मुखाः परधनपररमणीहाराः राष्ट्रमारकाः तस्करीकरा लुण्टाकाः धाटिदातारस्ते यगुणास्तेषां ज्ञो इति मारक इति भावः। यमम्भसि पशावपीति भावः।
8. पुनः कथं भूतस्त्वं यगुणज्ञः। या इति शोभा तस्या गुणो येषु ते यगुणाः। दानपूजनराष्ट्रपालननानाविधराजकर्महितं करास्तेषां ज्ञः इति तोषणकरो योऽसौ यगुणज्ञः। या स्त्रियां पानमञ्जर्योः। शोभालक्ष्म्योश्च प्रापणे इति कालिदासकृतैकाक्षर्याम्।
9. पुनः कीदृशस्त्वं यगुणज्ञः। या इति पानः शर्करापानपयः पानः अथवा या इति मञ्जरीपुष्पमञ्जरीः। अथवा या इति लक्ष्मीस्तेषां गुणो येषु ते यगुणाः। अमृतपानवान्मिष्टवाचः।
10. पुनः पुष्पमञ्जरीवत्सुयशसां दातारः। पुनर्लक्ष्मीवन्तस्तेषामेव ज्ञः। इति दर्शनं भेटनं यस्य सः यगुणज्ञः ज्ञामारणतोषणनिशामननि योजनेषु इति धातोः ज्ञः इति प्रयोगः।

11. पुनः कीदृशस्त्वं यगुणः। येषु येषु ग्रामेषु। अथवा येषु येषु कुलेषु कुलेषु गुणो रूपादिर्वा सत्वरजस्तमांसि गुणानि यस्य यस्मिन् वासयगुणः। ग्रामे कुले वटे वाते यमम्भसि पशावपि इति। गुणो रूपादिसत्वादिरिति। अत्रापि यमकालङ्कारः। समुच्चयालङ्कारः।

।। इति अचलधृतिछन्दोस्य काव्यस्य पण्डितपक्षार्थः।।

श्रीमच्छ्रीजयसिंहभूपतनयो भून्माधवादिर्हरि-

स्तस्माद्योजनि विश्वराजमुकुटालंकारभूतो भुवि।।

तस्य श्रीशप्रतापसिंहनृपतेः काव्ये प्रतापाद्वये

श्रीभट्टारकदेवशङ्करचिते दृग्दृष्टिसर्गो गतः।

।।इति अचलधृतिछन्दसा पण्डितपक्षार्थः।।

।। इति श्रीप्रतापकाव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः समाप्ता।। अथ छत्रबन्धयन्त्र लिख्यते।।

सहायकाचार्यः, व्याकरणविभागः,

जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरम्